

О.О. Грейліх

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Грейліх О.О. Психологічні особливості розвитку мовлення дітей дошкільного віку. Стаття присвячена проблемі мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. Здійснено аналіз підходів до навчання мови й розвитку мовлення дітей дошкільного віку. Розкрито структурні компоненти мовлення. Висвітлено типи оволодіння дітьми дошкільного віку рідною мовою. Підкреслено, що ключовою психолінгвістичною проблемою дошкільної мовної освіти є співвідношення комунікативності та лінгвістичної свідомості, що є усвідомленням мовного матеріалу. Комунікативність розглядається як автоматизація навичок, які сформовані в процесі інтуїтивно-чуттєвого засвоєння засобів рідної мови. Зазначено роль комунікативності як головної умови автоматизації навичок, сформованих у процесі засвоєння засобів рідної мови.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєві навички, мовленнєва культура, мислення, комунікативна компетенція, мовна компетенція, комунікативно-мовленнєві уміння.

Грейліх О.А. Психологические особенности развития речи детей дошкольного возраста. Стаття посвящена проблеме речевого развития детей дошкольного возраста. Осуществлен анализ подходов к обучению языку и развитию речи детей дошкольного возраста. Раскрыты структурные компоненты речи. Выделены типы овладения детьми дошкольного возраста родного языка. Подчеркнуто, что ключевой психолингвистической проблемой дошкольного языкового образования является соотношение коммуникативности и лингвистического сознания, что является осознанием речевого материала. Коммуникативность рассматривается как автоматизация навыков, которые сформированы в процессе интуитивно-чувственного усвоения средств родного языка. Указана роль коммуникативности как главного условия автоматизации навыков, сформированных в процессе усвоения средств родного языка.

Ключевые слова: язык, речь, речевые навыки, речевая культура, мышление, коммуникативная компетенция, речевая компетенция, коммуникативно-речевые умения.

Постановка проблеми. Мовленнєвий розвиток є однією з найважливіших складових формування особистості дитини дошкільного віку та її готовності до навчання у школі. Унікальне місце серед ознак особистісного зростання дитини дошкільного віку займає мовлення, завдяки якому виникають життєво необхідні відносини її з довкіллям та соціальним світом, що є основою засвоєння культурного досвіду, необхідною умовою гармонізації розумових якостей, самостійності, ініціативності, творчості. У життєдіяльності дитини, мовлення виступає інструментом спілкування, пізнання, регуляції її поведінки, засобом розвитку й виховання. Тому без знання закономірностей і особливостей оволодіння дитиною мовленням і мовою неможливі її ефективне навчання та повноцінний розвиток.

Аналіз останніх публікацій. Вивчення мовлення дітей дошкільного віку завжди було предметом дослідження багатьох поколінь учених. Зокрема, і сьогодні цей феномен залишається у полі зору вітчизняної та зарубіжної науки. Серед дослідників дитячого мовлення варто назвати таких відомих психологів, як-от: Л. І. Божович, Л. С. Виготського,

Д. Б. Ельконіна, О. В. Запорожця, Л. О. Калмикову, О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурія, А. К. Маркову, О. Й. Негневицьку, О. М. Шахнаровича, та ін.; лінгводидактів – А. М. Богуш, М. С. Вашуленка, Т. О. Ладигенську, М. Р. Львова, Л. П. Федоренко, Г. О. Фомічову та ін.

У наукових працях І. О. Зимньої, І. Н. Горєлова, К. Д. Сєдова, Е. В. Дорофєєвої, Н. М. Юр'євої, Т. А. ван Дейк, Н. Енквіст мовлення досліджується як продукт говоріння (текст), у дослідженнях інших вчених, як-от: Т. В. Ахутіної, Л. С. Виготського, П. Я. Гальперіна, Л. О. Калмикової, О. М. Леонтьєва, О. О. Леонтьєва, О. Р. Лурія як проміжний етап «місток» від компонентів мовленнєвої діяльності до тексту.

Увага дослідників спрямована на вивченні таких особливостей мовлення дітей дошкільного віку, як-от: психологічні механізми та закономірності розвитку мовлення представлено в дослідженнях Е. Р. Альбро, Л. О. Калмикової, О. Р. Лурія, Н. Л. Стейн, Н. В. Харченко та ін.; нейролінгвістичні аспекти утворення мовлення висвітлено в наукових працях Т. В. Ахутіної, К. В. Засипкіної, А. О. Романової та ін.; лексико-граматичне оформлення мовлення розкрито в дослідженнях Е. В. Дорофєєвої, Л. О. Калмикової, І. Г. Овчиннікової, І. М. Румянцевої, С. Н. Цейтлін, Т. М. Ушакової та ін.

Формулювання мети і завдань статті. Метою статті є узагальнення сучасних психолінгвістичних поглядів на мову і мовлення дітей дошкільного віку та аналіз сутності розвитку мовлення дітей дошкільного віку.

Завдання статті полягають: 1) в розкритті сутності феномену «розвиток мови і мовлення у дітей дошкільного віку»; 2) характеристиці мовленнєвої діяльності дітей в процесі їх онтогенезу.

Виклад результатів дослідження. Сучасна система освіти та національна школа переживають сьогодні процес фундаментальної перебудови. Пошук шляхів подолання труднощів, що виникли в цій новій освітній ситуації, має відбуватися, передусім, у психологічному й психолінгвістичному аспектах. Навчання рідної мови дітей дошкільного віку приходить саме на початок того періоду, який психологи вважають «сензитивним» – найвигіднішим у психофізіологічному плані для оволодіння рідною мовою. Те, що називають навчанням рідної мови, у психологічному сенсі зводиться до формування дій орієнтування, необхідного для мовленнєвої діяльності, а також до оволодіння засобами здійснення цієї діяльності [4]. Неможливо вчити мови (мовленнєвої діяльності), не звертаючи одночасно уваги на формування мотивів, які забезпечують процес навчальної діяльності та мовленнєву діяльність, яка є складовою навчального процесу. Формування рідномовної мовленнєвої культури передбачає відпрацювання її окремих структурних компонентів з наступним їх об'єднанням у цілісну систему діяльності. Цей процес пов'язаний із поступовим переходом від: 1) неусвідомленого виконання окремих операцій; 2) до свідомого їх виконання, а також 3) до повної автоматизації. При цьому на першому й частково на другому етапах виконання операцій використовується «пристосувальні» способи формування навичок.

Спираючись на концепцію, розроблену психологами школи Л. С. Виготського, на якій ґрунтується лінгвометодика, розглядаємо формування тієї чи іншої діяльності не тільки як навчання власне цієї діяльності (в операціональному розумінні). Відповідно до загальної психологічної теорії діяльності, розробленої О. М. Леонтьєвим, важливо передусім навчати орієнтуванню в об'єкті та в умовах діяльності; формувати мотиви, що

стимулюють і спрямовують її; навчати дітей тим засобам, без яких здійснення мовленнєвої діяльності неможливе [5].

Формування такого структурного компонента мовлення, як мовленнєва операція (у лінгвометодиці – «мовленнєва навичка») у дошкільному віці відбувається лише тоді, коли таке формування йде шляхом механічного пристосування до умов діяльності, наслідування, так що ця операція взагалі не підпадає під контроль свідомості. Тому вважають, що дошкільники засвоюють мовлення мимовільно, неусвідомлено, ненавмисно, інтуїтивним, аналогічним, чуттєвим способом. У такому випадку відбір мовних засобів для засвоєння дошкільниками відбувається частково самими дітьми в процесі природного спілкування й частково дорослими, які корегують цей процес та оптимізують його відповідно до програмних вимог із розвитку мовлення. Саме в цьому полягає специфіка формування мовленнєвої операції (мовленнєві навички) у дошкільників. Це саме стосується й мовлення дорослої людини у більшості випадків комунікації. «Погоджуючись з С. Л. Рубінштейном у питанні про нерозривність свідомості і діяльності, а також єдності свідомості і мовлення, необхідно відмітити, – зазначає І. М. Румянцева, – що в мовленні наявний, однак, велетенський прошарок несвідомих явищ. При цьому цей прошарок торкається не тільки психологічної, а й власне мовної частини мовлення, у якому це психічне відображається» [6, с. 30].

Для того, щоб сформувати операцію оптимальним способом, що відповідає певним вимогам комунікації, необхідно спочатку поставити здійснення такої операції під контроль свідомості (шкільний етап навчання мови). На цій стадії – початкової усвідомленості операції – найважливішим у навчанні рідної мови є формування зовнішньої (матеріальної) і (або) внутрішньої (психічної) діяльності. При цьому внутрішні, розумові дії (звуковий аналіз слів, синтаксичний аналіз речень тощо) генетично спрямовуються до зовнішніх. Тому оптимальним шляхом для формування розумових і мовленнєвих дій є «рух» від їх матеріалізованої зовнішньої форми до все більшої інтеріоризації [1]. Контролюючи мовленнєву операцію свідомістю та включаючи її в складнішу систему мовленнєвих дій (формування мовленнєвого уміння), одночасно поступово спрямовуємо її на нижчі рівні усвідомленості. Сформувавши цілісний акт мовленнєвої діяльності, у якому усвідомлення зосереджено на *меті*, а не на засобах, знову переводимо мовленнєву дію (усвідомлену) в операцію. Коли мовленнєва дія повністю автоматизується, вона стає стереотипною, неусвідомленою. На відміну від операцій, утворених у дошкільному віці, ця мовленнєва дія стає вторинно-автоматизованою, ґрунтується на теоретичних узагальненнях, а не на емпіричних, як у дітей дошкільного віку.

Принципово важливий період у мовленнєвому розвитку дітей настає під час оволодіння грамотою, що обов'язково передбачає справжнє усвідомлення мовленнєвих одиниць. Дослідження Д. Б. Ельконіна, Е. Е. Шулешко, М. С. Вашуленка, Н. Ф. Скрипченко та ін. свідчать, що оволодіння грамотою передбачає оволодіння певним відношенням до власного мовлення, системою операцій щодо його предметного аналізу, тому що саме на матеріалі звукового аналізу слів дитина вперше навчається виконувати свідомі операції з одиницями мови.

У нашому сьогоденні важливою психологічною проблемою залишається проблема мовної освіти дітей дошкільного віку. Заклад дошкільної освіти – це не підготовка до мовної освіти в школі, а її частина, що має свій зміст, власну структуру, адекватну віковим

особливостям. Із самого початку дошкільне навчання рідної мови має бути систематичним і входити в загальну систему безперервної мовної освіти. Шкільне навчання рідної мови повинно логічно і поступово зумовлюватися дошкільною мовною освітою.

Розповсюджений сьогодні погляд на навчання рідної мови в закладі дошкільної освіти тільки як на пропедевтику майбутньої «істинної» шкільної мовної освіти є помилковим. Безумовно, заклад дошкільної освіти вирішує і завдання лінгвістичної пропедевтики, але цим його функція не обмежується. Головним для мовної дошкільної освіти є навчання спілкуванню за допомогою рідної мови. Сам процес вивчення рідної мови має складатися із навчання мовному матеріалу (засобам спілкуванню) і навчання діяльності та культури спілкування, які є важливими у житті дитини. Г. О. Фомічова у своїх роботах зазначила, що дитина дошкільного віку має почути й засвоїти ще до школи всі граматичні форми рідної мови і почати усвідомлювати їх [7]. Таким чином, психологічний підхід до мовної освіти дошкільників зберігає розумне збалансоване співвідношення комунікативної орієнтації і психологічної установки на свідому систематизацію початкових елементарних знань мовного матеріалу.

Тому, ключовою психолінгвістичною проблемою дошкільної мовної освіти є співвідношення комунікативності й лінгвістичної свідомості, де комунікативність розглядається як головна умова автоматизації неусвідомлення операцій (навичок), сформованих у процесі практичного інтуїтивно-чуттєвого засвоєння засобів рідної мови. Ідея комунікативності є важливою для формування мовленнєвих умінь дітей, які необхідні у спілкуванні.

Система мови виступає перед дитиною як комунікативний та лінгвістичний аспект, зокрема як система орієнтирів для мовленнєвої діяльності та як опис мовних одиниць і засобів, що мають бути усвідомленими. Згідно з дослідженнями Л. О. Калмикової, на сьогодні в дошкільній мовній освіті на психологічному й лінгвометодичному рівнях не розрізняються комунікативний та лінгвістичний аспекти засвоєння мови. Автор відзначає деякі сумніви, чи потрібно дітям старшого дошкільного віку спеціально усвідомлювати мовну систему, яка описується й подається їм як система мовних засобів, що використовується у спілкуванні? При цьому майже не згадується про мову як систему орієнтирів мовленнєвої діяльності [2].

Аналіз психологічної літератури дає підстави стверджувати, що ці питання ще не аналізувалися з погляду психологічної оптимальності, тому опис системи мови, представлений у дошкільній лінгвометодиці (ознайомлення зі звуком, словом, реченням, текстом) – це суто наукові поняття, що на жаль, презентуються в ЗДО тільки через формальну парадигму і, які з різних причин механічно перенесені у зміст роботи з розвитку мовлення, у дошкільну практику без попередньої оцінки ступеня їх застосування з дидактичною метою.

Психолінгвістичний аналіз спонтанного мовлення дітей свідчить про те, що опис системи мови, яка підлягає усвідомленню засвоєнню дітьми, має максимально спиратися на функціонально-семантичну модель, на психолінгвістичні одиниці (сприймання й відтворення усного мовлення, що не завжди співпадають із мовними одиницями).

Головним питанням розвитку усного мовлення дітей в закладі дошкільної освіти є не стільки спосіб урахування принципу свідомості, не спосіб уведення метамови, а

характер і спосіб репрезентації мовленнєвих моделей. Вирішити цю проблему, спираючись лише на дані відносно свідомого засвоєння мовних явищ, неможливо. Перш за все, вважає О. О. Леонтьєв, для цієї мети необхідно мати розроблену модель спонтанної мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку і детальне уявлення, по-перше, про психофізіологічні механізми, що керують формуванням мовлення, і, по-друге, про способи організованого впливу на функціонування цих механізмів [4].

На думку психологів, у процесі навчання рідної мови необхідний підхід до опису мови, зокрема мовних понять, засвоєння яких дітьми на перших етапах лінгвістичної роботи буде сприяти розвитку в дітей об'єктивації мови, рефлексії над усним мовленням, а також – становленню у них довільного, усвідомленого процесу мовленнєтворення та мовленнєсприйняття як необхідних якостей когнітивного й особистісного зростання, що визначають психологічний зміст навчання рідної мови. Дихотомічні параметри, що визначають опанування старшими дошкільниками понять про мовні одиниці, є такі: а) рівень усвідомлення поняття (неусвідомлене – усвідомлене); б) повнота поняття (неістотні – істотні ознаки, їх склад, кількість); в) знання про мовні одиниці за характером прояву (імпліцитні – експліцитні); г) знання про мовні одиниці за способом отримання (спонтанні – наукові); д) узагальнення мовних одиниць (емпіричні – синкретичні або комплексні-теоретичні); є) рівень розвитку сприймання й розуміння метамови (феномен «прозорості значення мовних знаків» – об'єктивація мови); ж) рефлексія над мовленням (спонтанна, мимовільна – навмисна, довільна, осмислена); з) міра застосування метамовних знань у мовленні (спонтанність неусвідомленість – контрольована мовленнєва поведінка, усвідомленість); і) вид мовного поняття (спонтанно-життєве – наукове).

Таким чином, можна виділити два основні типи (способи) оволодіння дітьми дошкільного віку рідною мовою, а саме: операційний (комунікативний), який відповідає рівню неусвідомленої операції та дієвий (некомунікативний), що не пов'язаний з комунікативною інтенцією. Дієвий спосіб оволодіння мовою відповідає рівню свідомої мовленнєвої операції, у подальшому автоматизованої і переведеної в неусвідомлену, спеціально неконтрольовану мовленнєву діяльність.

Новий етап у розвитку психології навчання рідної мови пов'язаний із психолінгвістичним обґрунтуванням розвитку в старших дошкільників об'єктивації мови, що активізує, стимулює і забезпечує рефлексивні мовленнєві процеси. Об'єктивація мови дитиною – це, передусім, подолання нею прозорості значення мовного знака; виокремлення й усвідомлення мовних одиниць як метамовного фрагмента реальності, як лінгвістичної дійсності, на яку спрямована пізнавальна активність дитини, зокрема це сприймання й розуміння звуків, слів, речень, текстів, висловлень як особливого лінгвістичного – світу, співвіднесення даних слів-термінів з відповідними мовними реаліями та їх осмислення і усвідомлення.

Об'єктивація мови дітьми – найскладніше явище, оскільки мовні поняття уже специфічні тим, що зорієнтовані не стільки на предметний світ, доступний і зрозумілий дітям, скільки на «будову нашого знання про мову, на моделювання у свідомості дітей засобів (мовних) пізнання цього світу» [4, с. 374]. Це потребує розуміння мови як лінгвістичної дійсності, як одиниць, знаків реальності, що існують також і як предмети матеріального світу.

Об'єкт такого моделювання сам собою до максимуму теоретичний, далекий від власне предметного світу в його реальності й цілісності, він дискурсивний. Спосіб репрезентації дітям мови, що використовується в навчанні (звук, слово, речення), має вигляд системної теорії (системи, парадигми мовних одиниць різних ярусів), а не генетичної теорії. Сам предмет «рідна мова» будується не на активній, функціональній граматиці, а на пасивній, через що поняття рідної мови віддаляються і відмежовуються від практики мовлення дітей, знімається мотивація розуміння дітьми ролі усвідомлення мови для їх власного мовлення. Комплекс об'єктивних причин ускладнює об'єктивізацію ідеальних (нематеріальних) фрагментів мовної дійсності. У цьому і є складність вивчення рідної мови, неможливого без усвідомлення, теоретичного узагальнення, рефлексії над мовленням.

О. О. Леонтьєв, говорячи про навчання дітей мовам у період дитинства, співвідносячи його з функціями шкільного початкового навчання, зазначає: «Свідоме оперування мовними засобами, раніше властиве тільки дітям молодшого шкільного віку, безперечно, нині використовується старшими дошкільниками, а відповідні навички й уміння можуть і повинні бути в них сформовані. Це тим більше суттєво, що саме свідомий шлях оволодіння мовою пов'язаний із пізнавальною мотивацією, що має бути сформована до моменту приходу дитини в школу» [Там само, с. 315]. Відомі вчені О. О. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, Л. К. Журова, Д. Н. Узнадзе та ін. довели, що в дошкільному віці дитині властиве аналітичне свідоме оперування мовою.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На основі проаналізованих досліджень, можемо зробити висновок, що мовлення – це діяльність спілкування, вираження, впливу, повідомлення за допомогою мови, тобто мовлення – це мова в дії. Особливим предметом дослідження психолінгвістичної науки є мовленнєві операції (внутрішньомовленнєві й зовнішньомовленнєві), а також мовленнєві дії, що започатковуються саме у старшому дошкільному віці. З урахуванням цього, виокремлено два типи оволодіння дітьми дошкільного віку рідною мовою, а саме: операційний та дієвий. На нашу думку, система навчання рідної мови в дошкільників повинна розвивати гнучкість їх розуму, пластичність думки, самостійність та творчість. Вважаємо за необхідне, щоб навчання рідної мови забезпечило участь дитини в процесі спілкування та в успішному вирішенні прагматичних завдань, що виникають у її житті.

Список використаних джерел

1. Гальперин П. Я. Лекции по психологии: учеб. пособие. М.: Книжн. дом «Университет»; Высшая шк., 2002. 400 с.
2. Калмикова Л. О. Перспективність і наступність в навчанні мови й розвитку мовлення дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: психолінгвістичний і лінгвометодичний виміри: нав.-метод.пос. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 448 с.
3. Калмикова, Л.О., Харченко, Н.В., Дем'яненко, С.Д., Порядченко Л.А. Розвиток мовлення дітей старшого дошкільного віку: монографія. К.: Вид-во «ПП Медведєв», 2007. 304 с.
4. Леонтьєв А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: изб. психол. тр. М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. 447 с.
5. Леонтьєв А. Н. Лекции по общей психологии. Под ред. Д. А. Леонтьева, Е. Е. Соколовой. М.: Смысл, 2000. 511 с.
6. Румянцева И. М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. М.: ПЕР СЭ; Логос, 2004. 316 с.

7. Федоренко Л. П., Фомичева Г. А., Лотарев В. К., Николаичева А. П. Методика развития речи детей дошкольного возраста. М.: Просвещение, 1984. 240 с.

References transliterated

1. Gal'perin P. Ya. Lekcii po psihologii: ucheb. posobie [dlya student. vuzov]. M.: Knizhn. dom «Universitet»; Vysshaya shk., 2002. 400 s.
2. Kalmykova L. O. Perspektyvnist i nastupnist v navchanni movy u rozvytku movlennia ditei doshkilnoho i molodshoho shkilnoho viku: psykholinhvistychnyi i linhvometodychnyi vymiry: nav.-metod.pos. Kyiv: Vydavnychy Dim «Slovo», 2017. 448 s.
3. Kalmykova, L.O., Kharchenko, N.V., Demianenko, S.D., Poriadchenko L.A. Rozvytok movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku: monohrafiia. K.: Vyd-vo «PP Medviediev», 2007. 304 s.
4. Leont'ev A. A. Yazyk i rechevaya deyatel'nost' v obshchej i pedagogicheskoj psihologii: izb. psihol. tr. M.: Mosk. psihol.-soc. in-t; Voronezh: NPO «MODEK», 2001. 447 s.
5. Leont'ev A. N. Lekcii po obshchej psihologii. Pod red. D. A. Leont'eva, E. E. Sokolovoj. M.: Smysl, 2000. 511 s.
6. Rumjanceva I. M. Psihologiya rechi i lingvopedagogicheskaya psihologiya. M.: PER SE; Logos, 2004. 316 s.
7. Fedorenko L. P., Fomicheva G. A., Lotarev V. K., Nikolaicheva A. P. Metodika razvitiya rechi detej doshkol'nogo vozrasta. M.: Prosveshchenie, 1984. 240 s.

Greilich O. Psychological peculiarity of preschool children's speech development. The article is devoted to the problem of the preschool children's speech development. The approaches to language teaching and speech development of preschool children are analyzed. The structural components of speech are revealed. The types of mastering the native language by preschool children are highlighted. The key psycholinguistic problem of preschool language education is emphasized, namely the correlation of communication and linguistic consciousness, which is the awareness of speech material. The role of communication as the main condition of automation of skills formed in the process of mastering the means of the native language is indicated. As we know, speech skills are speech operations on which the possibility of the correct construction and implementation of speech in preschool children depends. Communicativeness is considered as automation of skills that are formed in the process of intuitive sensory assimilation of native language means. Different views and features of assimilation of preschool children's speech are presented. Attention is focused on the preschool children's speech activity, which includes cognition, communication, regulation of behavior and self-expression, therefore requires consistent, constant, creative and daily practice of speaking. Language activity enables preschool children to express their own intentions, desires and aspirations.

Keywords: language, speech, speech skills, speech culture, communication, thinking, communicative competence, language competence, communicative and speech skills.